

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

SIETYNAS

Simono Daukanto 200 - osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

1

*Tautinės savimonės žadintojai:
nuo asmens iki partijos*

Vilnius

SIETYNAS

1990

MBBK 9(TL)
Li-191

Redakcinė kolegija:
Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas,
Rimantas Miknys, Egidijus Motieka, Antanas Tyla

Recenzavo:
Sigitas Jegelevičius

Li-191 **Lietuvių Atgimimo istorijos studijos: Str. rinkinys /Red-
kol.: E. Aleksandravičius ir kt.— V.: Sietynas, 1990—208.—
(Studijos: 1).**

**T.I: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos.— 208 p.—
Bibliogr. str. gale ir išnašose.**

Lietuvių Atgimimo istorijos studijų pirmajame tome pateikiama straipsnių, atspindinčių
tautinio lietuvių atgimimo judėjimą carinės valdžios metais.

L 0503020908

MBBK 9(TL)

TURINYS

Pratarmė.....	4
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	5
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Kazimieras Kontrimas ir lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje	5
<i>Giedrius Subačius</i> . Simono Daukanto žodynai	20
<i>Zita Medišauskienė</i> . A.H.Kirkoro spaustuvė ir "Liaudies bibliotekėlės" leidimas	33
<i>Antanas Tyla</i> . Slaptas lietuvių mokymas 1862 - 1906 metais	47
<i>Žilvinas Norkūnas</i> . P.Vileišis — amžininkams irmums	67
<i>Rimantas Miknys</i> , <i>Egidijus Motieka</i> . Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės - politinės kūrimosi aplinkybės	80
<i>Vilius Užtupas</i> . Saliamono Banaičio spaustuvė	126
II. SVARSTOME PROBLEMA: Atgimimo koncepcija	132
<i>Antanas Kulakauskas</i> . Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą	132
<i>Antanas Tyla</i> . Kas atmirė Atgimimo metu?	143
<i>Egidijus Aleksandravičius</i> . Prie lietuvių atgimimo ištakų	146
<i>Darius Kuolys</i> . Replika polemikoje dėl tautinio atgimimo sampratos	151
<i>Arvydas Šliogeris</i> . Kas yra atgimimas?	153
<i>Vytautas Radžvilas</i> . XIX a. lietuvių tautinio atgimimoklausimu	157
III. IŠ ARCHYVŲ	165
Penki P.Vileišio laišakai J.Šliūpiui. Parengė <i>Ž.Norkūnas</i>	165
Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai. Parengė <i>R.Miknys</i> , <i>E.Motieka</i>	173

P.VILEIŠIS — AMŽININKAMS IR MUMS

Žilvinas Norkūnas

Petro Vileišio nuopelnai Lietuvai yra milžiniški, ir neklysiu pasakydamas, kad jis yra Lietuvos atgimimo tėvas.

J.Šliūpas

1. Vietoj įvado

Petras Vileišis (1851 - 1926) yra viena ryškiausių asmenybių XIX a. pabaigos - XX a. pradžios lietuvių nacionalinio ir kultūrinio atgimimo judėjime. Plati ir įvairi jo veikla turėjo neabejotinos įtakos visam judėjimui. Ją tyrinėjant, Petras Vileišis iškyla kaip švietėjas, parašęs, išvertęs ir išleidęs apie 50 įvairaus turinio knygelių, kaip pirmojo lietuviško dienraščio įsteigėjas redaktorius, kaip stambus pramonininkas ir kelių inžinierius, galų gale kaip pirmasis lietuvių milijonierius ir nacionalinės stambiosios buržuazijos atstovas, taip pat naujo, buržuazinio, tipo mecenatas. Kartu tyrinėtoju iškyla keletas klausimų: kodėl apie P.Vileišį tiek mažai rašė Lietuvos Respublikos istorijos ir kultūros tyrinėtojai (jau nekalbant apie pokarinės Lietuvos mokslininkus)? Kodėl jo, vieno didžiausių nacionalinio išsivadavimo judėjimo šulų, anot J.Tumo, veikla nesusilaukė deramo įvertinimo ir iš esmės net nebuvo nuodugnai ištyrinėta? O juk vien tas faktas (net nekalbant apie jo švietėjišką veiklą), kad P.Vileišis buvo pirmojo lietuviško dienraščio "Vilniaus žinios" leidėjas ir redaktorius, yra pakankama sąlyga statyti jį į vieną gretą su tokiais veikėjais kaip J.Basanavičius, J.Šliūpas ir atitinkamai domėtis jo asmenybe.

Ieškodami atsakymų į šiuos klausimus, turėtume žvilgtelėti į visus jo švietėjiškos - kultūrinės veiklos etapus bei tikslus, bendrame nacionalinės inteligentijos formavimosi fone bandyti atsekti jo įsitikinimų raidą, taip pat apžvelgdami literatūrą apie jį bei jo biografijos metmenis.

2. Tarp šlovės ir užmiršimo.

Petras Vileišis gimė 1851.01.25 Pasvalio parapijos Medinių kaime valstiečių Vincento Vileišio ir Agotos Mačėnaitės šeimoje. Mokėsi Šiaulių gimnazijoje, kurią baigė 1870 m. aukso medaliu. Be to, privačiai mokėsi vokiečių ir prancūzų kalbų. Tėvai buvo pasiturintys ūkininkai, nes visi sūnūs, išskyrus vyriausiąjį Kazimierą, kuris liko ūkyje, baigė mokslus (vėliau P.Vileišiui remiant): Antanas tapo gydytoju (kartu su broliu aktyviai dalyvavo kultūrinėje veikloje), Jonas advokatu (Respublikos metais - Kauno burmistras ir aktyvus visuomenės veikėjas), Juozas kunigu; brolių Anuprą P.Vileišis padarė savo padėjėju (vėliau abu vedė seseris Moščemkaites)¹.

1870 m. P.Vileišis įstojo į Peterburgo universiteto matematikos fakultetą. Jį baigęs 1874 m., kelerius metus vertėsi privačiomis pamokomis ir 1876 m. įstojo į Peterburgo kelių institutą. Tam jį paskatino, be abejo, sunki materialinė padėtis, nes jam, kaip katalikui, buvo sunku rasti geresnę tarnybą, tačiau, matyt, būta ir kitų priežasčių. Iš P.Vileišio laiško J.Basanavičiui: "[...] laisvo pramonininko ar pirklio amatas man rodos apgaubtas stebėtina, širdį pagaunančia aureole: ten tegali būti laisvas"².

1880 m. baigęs Kelių institutą, P.Vileišis pateko į Maskvos - Kursko geležinkelį. Netrukus persikėlė į pačią Maskvą ir pradėjo dirbti geležinkelio valdyboje. Čia susipažino ir suartėjo su J.Šliūpu. 1880 m. jie norėjo leisti leidinį "Mūsų amžius" Vilniuje, bet negavo leidimo³.

Aktyvi profesinė jo veikla laidavo nemažas pajamas, tačiau turtai niekada nebuvo jo veiklos tikslas, o tik priemonė dirbti kultūrinį darbą Tėvynės labui ("Prie pinigų reikia stengtis priėti, nes su jais galima daug gero, kaip dėl artimo, taip ir dėl tėvynės padaryti"⁴). Taigi P.Vileišis buvo vienas pirmųjų stambiosios nacionalinės buržuazijos atstovų, išsigijusių nemažą kapitalą ir išsikovojusių visuomenėje aukštą padėtį savo protu, valia ir darbu. Kartu nereikia pamiršti, kad caro vyriausybės vykdomos nutautinimo politikos sąlygomis lietuviams prasimušti ir įsitvirtinti aukštesnėse socialinės gradacijos pakopose nebuvo lengva.

Apie P.Vileišį rašyta labai nedaug. Plačiausiai apie jį parašęs J.Tumas "Lietuvių literatūros paskaitose". Prie visų

klausimų, kylančių tyrinėjant P.Vileišio veiklą, galime pridėti dar vieną: kodėl būtent literatūros paskaitose rašoma apie P.Vileišį, juk, mūsų akimis žiūrint, literatūrinė veikla nėra svarbiausias jo nuopelnas lietuvių kultūrai.

J.Tumas savo paskaitose aprašo P.Vileišio biografiją, ypač akcentuodamas jo švietėjišką veiklą (populiarių, įvairiausių tematikos knygučių rašymą, vertimą ir leidimą savo lėšomis), taip pat aktyvią veiklą dėl lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo. P.Vileišis, dar mokydamasis Peterburge, 1876 - 1877 m. buvo keliskart gavęs cenzūros leidimą išspausdinti keletą lietuviškų knygučių. Vėliau jis leido knygutes Tilžėje, Bitėnuose, Amerikoje, visur apmokėdamas spausdinimo išlaidas ir palikdamas leidėjų žinioje beveik visą knygų tiražą. Gana plačiai J.Tumas aprašinėja P.Vileišio veiklos Vilniuje periodą, "Vilniaus žinių" pasirodymą 1904.12.10 (senu stiliumi) pavadina "tautos švente"⁵. Vis dėlto norėjęsi pasakyti, kad J.Tumas nedaro platesnių apibendrinimų, apsiriboja pateikdamas faktinę medžiagą, nors visur pabrėžia didelius P.Vileišio nuopelnus lietuvių literatūrai, tautiniam sąmoningumui žadinti. J.Tumas akcentuoja P.Vileišį apsiribojant išimtinai kultūrine veikla: "P.Vileišiui terūpėjo (atgavus spaudą) kuo veikliausiai pradėti pavėluotą kultūros darbą, o politika, girdi, vėliau savaime ateis"⁶.

Kad "politikos jis iš esmės nemėgo", rašo ir Jonas Vileišis, kuris pabrėžia P.Vileišio nuopelnus kovoje dėl spaudos laisvės⁷. J.Vileišio knygelė pasirodė spaudos atgavimo 25-ųjų metinių proga. XIX a. pabaigoje visos svarbiausios visuomenės problemos buvo siejamos su spaudos draudimu. P.Vileišis buvo vienas aktyviausių kovotojų dėl lietuviškos spaudos draudimo panaikinimo. Apie tai užsimena visi, rašę apie jį. Skaitant negausią literatūrą apie P.Vileišį, susidaro įspūdis, kad jis, kaip joks kitas lietuvių inteligentas, buvo pats uoliausias ir nuosekliausias kovotojas dėl spaudos laisvės. Jonas Vileišis rašo: "Jis nenustoja klebinti rusų valdžios. Klekvieną naują vidaus reikalų ministrų jis sutikdavo su vilčia, kad jo prašymai bus patenkinti"⁸. Prašymų įvairioms carinės valdžios žinyboms rašymas buvo bene vienintelė legali kovos forma. Apskritai reikėtų pasakyti, kad P.Vileišis buvo vienas iš nedaugelio propagavusių legalią, t.y. įstatymų ribose vykdomą, kultūrinę veiklą ir bene vienintelis tokiai veiklai pasirengęs: 1904 metų pavasarį

buvo panaikintas lietuviškos spaudos draudimas, o jau tu pačių metų gruodžio mėnesį išėjo pirmasis jo leidžiamų "Vilniaus žinių" numeris. Tačiau iki 1904 m. įsako buvo ilgas, beveik 30 metų trukęs kovos, diplomatinio lavravimo, papirkinių kelias. Nuo 1875 m. Cenzūros komitete susikaupe storiausia P.Vileišio byla dėl lietuviškos abėcėlės, susidedanti iš jo prašymų, pareiškimų, aiškinimų. Tačiau ilgą laiką visi jo žygliai rezultatų nedavė. Lietuviai inteligentai spausdino knygas ir periodinę spaudą užsienyje - Prūsijoje ir Amerikoje.

Atvažiavęs į Vilnių, P.Vileišis savo visuomeninės padėties ir turto dėka užmezga glaudžius ryšius su aukščiausiais rusų valdžios pareigūnais, imasi taip pat ir komercinės veiklos - įkuria geležies dirbinių įmonę, kurioje įdarbindavo tik lietuvius. Naudodamasis asmenine pažintimi su Vilniaus generalgubernatoriumi kunigaikščiu Sviatopolku - Mirskiu, P.Vileišis vėl rašo prašymus, aiškinamuosius raštus, duoda kyšius, siekdamas vieno - atgauti spaudą, gauti leidimą spausdinti lietuviškas knygas lotyniškais raidėmis. 1904 m. balandžio mėnesį P.Vileišis, nuvykęs į Peterburgą, keliskart lankosi pas vidaus reikalų ministrą V.Plėvę (Jonas Vileišis minėtoje savo knygelėje rašo, jog P.Vileišis pas ministrą nuvyko ne tuščiomis rankomis⁹, o J.Tumas cituoja labai iškalbingus P.Vileišio žodžius, jog "spaudos pavėlėjimą mes esame nusipirkę, ne išsikovoje"¹⁰), ir kaip rašo 1925 m. savo atsiminimuose jau pats P.Vileišis, "praėjus 8 dienoms, man esant viešbutyje, gavau pranešimą, kad cėsorius Aleksandro II įsakymas drausti lietuvišką spaudą yra panaikintas..."¹¹.

Kokia buvo ši ilgametė kova, kokiais būdais ir metodais P.Vileišis siekė lietuviškos spaudos laisvės, be kurios, - jis aiškiai tai suprato, - lietuvių tauta buvo pasmerkta merdėti ir išnykti, mes galime matyti iš čia skelbiamų jo laišku J.Šliūpai (žr. priedą). Aišku viena, jog svarbiausia šios veiklos paskata buvo meilė Tėvynei ir nepajudinamas tikėjimas jos ateitimi.

P.Vileišio nuopelnai kovoje dėl spaudos laisvės amžininkų buvo aukštai įvertinti. Štai keletas būdingų atsiliepimų to meto spaudoje: "... jis nuolat budėjo priešakyje kitų mūsų tautiečių, taip troškusių kuoveikiausiai praverti kalėjimo duris išleisti iš jo mūsų belaisvę spaudą. [...] Todėl teisingai jungiamas jo vardas su lietuvių spauda ir jos

išvadavimu iš nelaisvės"¹²; "Jis spaudos atgavimo kovotojas ir jos iškovotojas...[...] Ligi paskutinės gyvenimo dienos jis buvo uola, parėmusi ir išnešusi ant savo pečių mums spaudos laisvę; jis buvo didysis ubas, kurio kibirkštys per "Vilniaus žinias" nužėrė visą kraštą lietuviškos liepsnomis, iš kurių ilgai išaugo nūdienė nepriklausoma Lietuva"¹³. Tokių atsiliepimų būta kur kas daugiau. Nors, žinoma, ne visi pripažino P.Vileišio veiklos dėl spaudos laisvės atgavimo svarbą ir įtaką. Kaip pavyzdį galime paminėti J.Šaulio ir J.Vileišio straipsnius šia tema (žr. "Varpas", 1904, Nr. 11, p. 155 - 157; Nr. 12, p. 174 - 175.).

Tačiau reikia pabrėžti dar ir tai, kad pats įsakas dėl spaudos laisvės savaime nedaug būtų reiškęs, jeigu nebūtų atsiradę žmonių, pasirengusių tą laisvę įkūnyti konkrečiais darbais. Toks žmogus kaip tik ir buvo P.Vileišis - jis per trumpą laiką įsteigia Vilniuje "Vilniaus žinias", spaustuve, knygyną, organizuoja lietuvių inteligentus. K.Puida, "Vilniaus žinių" redakcijos narys, rašo: "Kai a.a. P.Vileišis atsirado Vilniuje, tai Vilnius tuoj pavirto lietuvių tautinio atgimimo Mekka..."¹⁴.

Taigi "Vilniaus žinios" buvo ne tik pirmasis lietuviškas dienraštis, kuris tapo galingu, tautinį sąmoningumą žadinančiu veiksniu, bet ir suvaidino ne mažiau svarbų organizacinį, mobilizuojantį vaidmenį, sutelkdamas bendram kryptingam darbui negausius lietuvių inteligentus.

"Vilniaus žinios" buvo leidžiamos kiek ilgiau nei ketverius metus, išleista 1175 numeriai¹⁵. Kokios buvo dienraščio žlugimo priežastys? Matyt, jų buvo keletas: finansiniai nesklandumai - laikraščio leidimas buvo nuostolingas, P.Vileišis praktiškai vienas išlaikė laikraštį, negaudamas paramos, kurios tikėjosi iš tautiškai nusiteikusių kunigų; nemažai kalti ir nesutarimai pačioje redakcijoje - nors atlyginimai buvo dideli, bet P.Vileišis griežtai kontroliavo redakcijos darbą ir besąlygiškai jam vadovavo. Tam tikrą įtaką, matyt, turėjo ir politiniai motyvai, nors oficialiai "Vilniaus žinios" buvo nepartinis organas, o ir pats P.Vileišis formaliai nepriklausė jokiai partijai (P.Vileišio visuomeninės pažiūros formavosi veikiamos pozityvistinės filosofijos. Jis manė, jog tautos "aspiracijų didėjimas [...] turi eiti kartu su pozityvios kultūros augimu. Jei tautos siekliai pernelyg prašoksta tautos tikrąją kultūrą - ją gali ištikti katastrofa, nes ji realiam gyvenimui - natūraliam ir sveikam

progresui, netinka"¹⁶). Šiaip ar taip, "Vilniaus žinios" 1909.03.04 (senu stiliumi) nustojo egzistavusios¹⁷. Nuostoliai prarijo spaustuve, knygyną, metalo dirbinių fabriką, - P.Vileišis viską parduoda ir apie 1908 m. išvyksta į Rusiją. Ten vėl imasi profesinės veiklos - stato tiltus, tiesia geležinkelį Kaukaze¹⁸.

Būtina pridurti, kad pirmojo lietuviško dienraščio pastrodymas buvo neeilinės reikšmės įvykis. 1905 m. vasarą grįžęs iš Bulgarijos, J.Basanavičius per "Vilniaus žinias" tais pačiais metais sušaukė Didįjį Vilniaus Seimą, kuris paskelbė Lietuvos autonomijos lozungą, iš esmės reiškusį tai, kad lietuvių tauta galutinai etnopolitiškai atsiskiria nuo Lenkijos, tampa tauta, turinčia jau visiškai savarankiškus tikslus. Taigi J.Basanavičiaus veikla jau rado paruoštą dirvą.

Jonas Vileišis savo knygutėje yra linkęs į kai kuriuos apibendrinimus bei palyginimus. "P.Vileišis ir J.Basanavičius yra patys didieji mūsų tautos šulai. Nėra reikalo jų kurio, nors labiau vertinti - įvedu skirtingi atgimstančios Lietuvos pionieriai. P.Vileišis - praktikas, evoliucionistas, - jį minės visi tie, kam rūpės mūsų tautos idealas - jos laisvė tinkamose kultūrinėse formose. J.Basanavičius - teoretikas, - jį minės tie, kam rūpės mūsų tautos idealų istorija, jos šūktai ir troškimai"¹⁹.

Tautos idealas, konkretizuotas kaip "laisvė tinkamose kultūrinėse formose" - tai jau programa, kuriai įgyvendinti ir dirbamas didžiulis savo apimtimi ir platus savo temine įvairove švietėjiškas darbas. Jo tikslas kaip tik ir yra kurti tas kultūrinės formas. Iš tikrųjų laisvė gali būti įgyvendinta tik tautos politinės sąmonės lygmenyje, kada tauta subrandina ir aiškiai suformuluoja valstybinės nepriklausomybės idėją. Politinė sąmonė yra aukščiausia visuomeninės sąmonės pakopa, kelias į kurią veda per autentiškosios tautinės kultūros išsaugojimą, įsisavinimą, perteikimą ir kūrimą, kai pasiekiamas savimonės lygis, leidžiantis tautai reflektuoti save kaip savitą ir savarankišką etnokultūrinį organizmą.

J.Tumo ir J.Vileišio paskelbti darbai bene ir bus išsamiausias studijos apie P.Vileišį, jei neminėsime J.Šliūpo "Lietuviškuose raštuose ir raštininkuose" skirtos pastraipos Nėriui²⁰ (autorius apgailestauja dėl to, kad "Nėris mažai nori eiti pats savaime, o tiktai be perglitos ir be pailsimo išguldinėja į lietuvių kalbą svetimus veikalus", ir dėl to, kad, "norėdamas Lietuvoje ūkę pakelti, neatsižiūri į politiškąją

ekonomija²¹), taip pat keletą proginių straipsnių periodikoje: 1914 ir 1924 m. - spaudos atgavimo metinių ir "Vilniaus žinių" 10-mečio proga, 1925 m. "Lietuvoje" Nr. 250 - 252 buvo spausdinami trumpi paties P.Vileišio atsiminimai, susiję su jo veikla dėl spaudos draudimo panaikinimo, 1926 - 1927 m. - P.Vileišio mirties, 1929 m. - spaudos atgavimo 25-mečio proga. Taip pat galima paminėti išspausdintus J.Basanavičiaus ir P.Vileišio laiškus ir keletą straipsnių dėl P.Vileišio atsistatydinimo iš Susisiekimo ministro pareigų. Praktiškai tai ir viskas. Šiandieniniai istorikai savo darbuose paminėti atskirus P.Vileišio veiklos aspektus, daugiausiai susijusius su kova dėl spaudos draudimo panaikinimo. Tai labiausiai atsispindi V.Merkio, A.Tylos, R.Vėbros darbuose. Taip pat reikia paminėti S.Jurginienės straipsnį 1988 m. "Mokslo ir gyvenimo" 5 numeryje, kuriame autorė apsiriboja faktinės medžiagos išdėstymu, akcentuodama P.Vileišio literatūrinę - švietėjišką veiklą.

3. P.Vileišio "apolitiškumo" bruožai.

Kadangi Lietuva pasitiko feodalizmo epochos saulėlydį beveik netekusi savo tautinio visuomenės elito - bajorijos, kuri buvo perėmusi lenkų kultūrą, tai besiformuojančios nacionalinės inteligentijos, kaip beužsimezgančių kapitalistinių santykių produkto, socialinė bazė žymiu mastu buvo valstietija. Taigi inteligentija buvo gana atvira socialinė grupė, į kurią įsilieti nekliudė nei luominiai, nei iš esmės turtiniai barjerai. Kartu, jau pakankamai susiformavusi, ji išsiskyrė visuomenės socialinėje gradacijoje į visiškai savarankišką socialinę grupę. Kitaip tariant, tapdamas inteligentu, žmogus nustodavo buvęs valstiečiu ar (socialine prasme) bajoru.

Lietuvių, kaip ir lenkų, inteligentija XIX a. antroje pusėje (lygiai kaip ir bajorija XIX a. pirmoje pusėje) svarbiausiu savo veiklos tikslu laikė kovą dėl nacionalinės laisvės ir valstybingumo atkūrimo, tik bajorijos patriotizmas buvo apribotas luominių interesų, o inteligentija ne tik nebijojo liaudies emancipacijos, bet, priešingai, skatino ją, nes dauguma jos buvo kilusi iš valstietijos, be to, socialinės bazės plėtimosi ji matė palankią dirvą savo nacionalinei - kultūrinei veiklai. Taip pat reikia pabrėžti, kad nacionalinė

savimonė priklauso prie svarbiausiųjų tautos egzistavimo požymių ir veiksnių²².

Lietuvių inteligentija suprato būtinumą identifikuotis su savojo etnoso kultūra, todėl pradėjo leisti knygas ir periodinę spaudą lietuvių kalba, ėmėsi studijuoti savo tautos praeitį bei istorinius paminklus.

Apibendrinant galima pasakyti, kad inteligentijos veikla, vertybės, tipiškai vienu ar kitu problemų sprendimo modeliai nulėmė daugelį esminių nacionalinės kultūros bruožų. Inteligentija, sudaranti visai mažą visų krašto gyventojų dalį ir nedisponuojanti bent kiek solidesniais materialiniais ištekliais, milžiniško vaidmens, kurį ji suvaidino ugdant nacionalinę savimonę ir nacionalinę kultūrą, dėka sugebėjo tapti visos tautos, netekusios valstybingumo ir nacionalinių teisių, interesų reiškėja.

Lietuvoje, valdomoje kitataučių, inteligentija buvo nacionalinio atgimimo judėjimo įkvėpėja ir vadovė.

Absoliuti dauguma lietuvių inteligentijos buvo išelviai iš valstietijos ir kaimo buržuazijos, t.y. sluoksnių, beveik neturinčių politinių teisių. Lietuvių miesto buržuazija, o tiksliau - pavieniai jos atstovai, atsiranda tikrai amžių sandūroje, todėl galima teigti, kad lietuvių buržuazija XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje visuomeniniame gyvenime nepasireiškė. Taigi lietuvių inteligentija, atlikdama savo socialines funkcijas, kartu atliko ir dalį buržuazijos visuomeninės veiklos funkcijų. Visa tai dar kartą parodo, kad Lietuvoje kapitalistinių santykių formavimosi laikotarpiu buvo pažeista socialinė visuomenės struktūra. Lietuvių inteligentija atliko ir kultūros skleidėjos bei nacionalinės savimonės žadintojos (tradicinė inteligentijos funkcija), ir nacionalinio judėjimo branduolio (tradicinė buržuazijos funkcija) vaidmenį. Kultūrinės ir nacionalinės inteligentijos funkcijos - tai vieno proceso sudėtinės dalys, iš kurių pirmoji buvo pagrindas formuluoti politinius tikslus jau visos tautos vardu.

P.Vileišio veikla mums puikiai iliustruoja šį teorinį modelį ir kartu yra savotiška išimtis. Jis yra vienas pirmųjų negausios miesto buržuazijos atstovų ir drauge vienas didžiausių nacionalinio atgimimo šulų, lietuvių inteligentijos "ryškiausias to meto radikalusis kultūrininkas"²³. Jis ir inteligentas švietėjas, jis ir lietuvių tautinio - kultūrinio judėjimo organizatorius ir mecenatas.

To meto Lietuvos silpna ekonominė raida buvo viena iš priežasčių, neleidusių vystyti plačių programinių kultūrinių akcijų, kurios galėjo remtis tik į tvirtą ir progresuojantį ekonominės veiklos pamatą. Tai, kaip minėta, buvo pasekmė to, kad Lietuvoje XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje praktiškai dar nebuvo stambiosios nacionalinės buržuazijos (miestuose vyravo žydų, lenkų, rusų, vokiečių buržuazija), gyvybiškai suinteresuotos ekonomine krašto būkle, ir kuri pasireikštų kaip politinė krašto jėga. Taigi politinės programos kūrėjos funkciją atliko inteligentija, prieš tai iškėlus ir įgyvendinusi (galbūt daugiau tendencijų atskleidimo plotmėje) kultūrinę programą.

Būdinga tai, kad netgi tikrai nemažas P.Vileišio kapitalas (apie 1 mln. rub.) ir, atrodytų, sviri padėtis visuomenėje dėl silpno ekonominio (taip pat ir kultūrinio) lygio negalėjo laiduoti plataus masto kultūrinio darbo. Pats P.Vileišis buvo tos nuomonės, kad iš pradžių reikia pakelti ekonominį - ūkinį krašto lygį ir kartu, auklėjant, šviečiant žmones, atskleisti tautai naujus kultūrinių ir politinių siekių horizontus.

Tai buvo jo veiklos programa, kurią jis pamažu, diplomatiniais reveransais vietinei caro administracijai nesukeldamas įtarimų, tačiau tvirtai ir metodiškai vykdė.

Būtent jo veiklos programoje ir jos vykdymo metodikoje mes galėtume rasti atsakymą į mūsų iškeltus klausimus. Jo, pramonininko ir milijonieriaus, statusas tarsi išskiria P.Vileišį ne tik bendroje nacionalinės inteligentijos formavimosi tendencijoje, bet, matyt, net savotiškai komplikuoja jo santykius ir su tais inteligentais, su kuriais jis dirba bendrą darbą, pavyzdžiui - "Vilniaus žinių" redakcijoje. Kas jis - apsišvietęs turtuolis, remiantis lietuvių inteligentų kultūrinę veiklą, ar visų pirma inteligentas, savo turtus ir įtaką visuomenėje pavertęs kultūrinio darbo įrankiais? Be to, mecenatavimas yra ne tik kūrėjų bei kultūros rėmimas, bet kartu ir jos užsakymas, t.y. daugiau ar mažiau sąmoningas jos kreipimas viena ar kita linkme. Žmonės, kurie supo P.Vileišį ir kuriems turėjo įtakos jo veikla, galėjo įvairiai tą veiklą interpretuoti ir savaip vertinti savo, kaip kultūros kūrėjų, ir P.Vileišio, kaip globėjo, santykius. Taip pat jie galėjo nesutikti ir su jo veiklos metodais bei kryptimis.

Abejonių kelią ir visur primygtinai paties P.Vileišio ir apie jį rašiusių pabrėžiamas jo apolitiškumas. Žmogus, kuriam

turtas - tai tik priemonė kultūriniam darbui dirbti, kuris suartėja ir artimai bendrauja su aukščiausiais vietos caro administracijos valdininkais, kuris papirkinėja aukštus imperijos pareigūnus ir tokiomis priemonėmis siekia tikslų, matyt, aiškiai žinojo, ką daro. Toks "apolitiškumas" iškalbingesnis už daugelį politinių deklaracijų.

Taip pat norėtume paliesti ir vieną bendresnį nacionalinio judėjimo pradininkų ir įkvėpėjų veiklos aspektą. Visi jie daugiau ar mažiau buvo pozityvistinių tendencijų šalininkai, visiems jiems turėjo įtakos pozityvistinė filosofija. Tačiau vėlesniajame nacionalinio judėjimo etape, į pirmą vietą jau iškylant valstybinės nepriklausomybės idėjai, visa pozityvistinė švietėjiška programa netenka dominuojančios reikšmės ir nustumiama į antrą vietą. Šios programos tikslas buvo sukurti aukščiau minėtas "tinkamas kultūrinės formas", kas savo ruožtu leido tautai suvokti save kaip savarankišką etnokultūrinę visumą ir priartėti prie naujų, jau etnopolitinių uždavinių kėlimo ir sprendimo. Šie uždaviniai jau išėjo už pozityvistinės švietėjiškos programos ribų. Nuo idealų formavimo ir nuo istorinės praeities romantinio garbinimo reikėjo eiti prie laisvės idealų įgyvendinimo ir atsigrežti į ateitį.

Kai tauta pasiekia tam tikrą nacionalinės savimonės lygį, tampa aišku, kad švietimu visų problemų neišspręsi. Tada švietėjiška koncepcija netenka savo prasmės ir užleidžia vietą naujoms filosofinėms ir sociologinėms koncepcijoms²⁴.

Taip pat būtų galima atkreipti dėmesį į tam tikras analogijas tarp P.Vileišio, J.Šliūpo ir net J.Basanavičiaus veiklos, vietos ir likimo Lietuvos Respublikos metais. Visi šie trys "banginiai", ant kurių pradiniam etape laikėsi nacionalinio išsivadavimo judėjimas, nepriklausomybės metais tapo nustumti tiek į politinio (ypač), tiek į kultūrinio gyvenimo periferiją (J.Šliūpas - Šiauliuose, nuo 1930 m. - Palangoje, J.Basanavičius - lenkiškame Vilniuje, P.Vileišis nuo 1923 m. - Palangoje, kur 1926 m. ir mirė). Visiems jiems buvo suteikti garbingi vardai ir apdovanojimai, tačiau reikšmingi visuomeninės - politinės veiklos svertai buvo nuo jų atitolinti, taigi visi apdovanojimai labiau panėšėjo į vainiko padėjimą ant didvyrio kapo, negu į naujomis galimybėmis atsiveriančios konkrečios veiklos pasiūlymus.

Tiesa, nereikėtų pamiršti, kad P.Vileišis, 1921 m. grįžęs į Lietuvą, jau buvo solidaus amžiaus ir galbūt dėl šios

priežasties bei sveikatos būklės jau tiesiog fiziškai nebegalėjo aktyviai reikštis visuomeninėje veikloje. Panašią mintį išsako ir J.Tumas 1926 m. "Lietuvio" 33 numeryje: "Jaunų dienų garbės ir nuopelnų aureolė gaubė jį ir gilioje senatvėje, kai jis, aštuntą dešimtį metų eidams, jau palieges, senatvės ligų varginamas, nebepajėgė dirbti"²⁵. Esama ir daugiau panašių atsiliepimų. Nors 1922 m. P.Vileišis paskiriamas Susisiekimo ministru (po 4,5 mėnesio atsistatydino), 1921 - 1926 m. buvo Inžinierių Tarybos pirmininkas, taip pat 1923 m. Lietuvos Universitetas, minėdamas "Aušros" 40-ies metų sukaktį, suteikė P.Vileišiui Universiteto Garbės daktaro vardą²⁶. Taigi aktyvios veiklos jis tartum ir nesišalino. Tam taip pat galime rasti nemažai patvirtinimų: K.Puida 1927 m. "Lietuvio" 178 numeryje rašo: "Su naujos pokarinio pobūdžio etikos karjeristais [...] jis negalėjo nė sutapti, nė sugyventi. Pasitraukė iš susisiekimo ministerio vietos, skaudžiai užgautas ir dar skaudžiau nusivylęs tais žmonėmis, kurių rankose tada buvo valstybės vairo ir jos likimas"²⁷. Be to, dauguma autorių pažymi, jog P.Vileišis visą laiką buvo įpratęs daug ir sistemingai dirbti. A.Smetona savo straipsnyje "Petra Vileišį palaidojus" pažymi, jog E.Galvanausko ministrų kabinete P.Vileišiui "sunku buvo prisiderinti į politiką be rytojaus"²⁸. Kaip matome, vertinimai gana prieštaringi. Tačiau iškalbingiausi yra, žinoma, paties P.Vileišio žodžiai. Štai ištrauka iš jo laiško "Tėvynės balso" redaktoriui A.Voldemarui: "Aš esu pilnai sveikas ir iš Susisiekimo Ministerijos atsistatydinau ne dėl sveikatos silpnumo, bet pildydamas paliepimą, Ministerio Pirmininko man pareikštą"²⁹. Taigi situacija nevienareikšmė, juo labiau, kad P.Vileišio atsistatydinimas, kaip matyti ir iš spaudos, galėjo būti susijęs su tam tikromis intrigomis prieš jį iš E.Galvanausko vadovaujamo Ministrų Kabineto narių pusės³⁰.

Viena iš priežasčių, kodėl apie P.Vileišį nebuvo parašyta platesnių ir gilesnių studijų, matyt, būtų ta, jog to meto Lietuvos kultūros tyrinėtojai gyveno dar gyvosios atminties situacijoje, o grynai teoriniams apibendrinimams reikėjo tam tikros distancijos, į kurią "nutolti" greičiausiai buvo paliekama atėties kartoms. Tai jaučiama net iš kai kurių tiesioginių užuominų spaudoje: "Lietuvių atgimimo istorijoje jis stovėjo priešaky, ir būsimoji karta, rasit, tinkamiau mokės, nei mes, apvertinti jo nuopelnus lietuviams"³¹. Arba -

"P.Vileišio atminimas mūsų vyresniajai kartai tebėra per gyvas, o jaunesnioji karta gyvenimo sukuryje, koks dabar vyksta, nespėjo žiūrėti jo svorio"³². P.Vileišį pažinoję ir su juo dirbę žmonės jautėsi atidavę duoklę jo atminimui pagarbiais nekrologais, trumpais atsiminimais bei gražiais epitetais to meto ir vėlesnėje spaudoje.

* * *

Dabar mums belieka tik spėlioti, ką ir kaip apie P.Vileišį būtų rašę vėlesni tyrinėtojai, jei netrukus užgriuvę Lietuvą ir visą Europą kataklizmai ir po jų ėjęs ne pats palankiausias mūsų nacionalinės kultūros bei istorijos tyrinėjimui laikotarpis nebūtų ilgam išstūmęs P.Vileišio vardo iš mūsų istorijos.

Mes pabandėme paliesti tik kai kuriuos P.Vileišio veiklos aspektus ir atsakyti į keletą mums iškilusių klausimų. Visas jo gyvenimo kelias reikalauja išsamesnės ir gilesnės analizės. Profesinė P.Vileišio veikla turėtų tapti atskiru tyrimo objektu.

Literatūra:

- 1 Žr.: Tumas J. Lietuvių literatūros paskaitos. K., 1934. P. 131 - 179.
- 2 Ten pat. P. 140.
- 3 Lietuviškoji enciklopedija, t. XXXIV, P. 83.
- 4 Kaip įsigyti pinigų ir turta. Pagal Bernumą parašė Giedris (P.Vileišis). Tiltė, 1891. (Pratarinė).
- 5 Tumas J. Min. veik. P. 172.
- 6 Ten pat. P. 172.
- 7 Vileišis J. Spaudos laisvė ir inžinierius Petras Vileišis. K., 1929. P. 10.
- 8 Ten pat. P. 9.
- 9 Ten pat. P. 9.
- 10 Tumas J. Min. veik. P. 171.
- 11 Vileišis P. Mano laike 33 metų darbų dėl lietuvių spaudos atsiminimui // Lietuva, 1925, Nr. 251. P. 3.
- 12 Smetona A. Lietuvių spauda ir inž. Petras Vileišis // Vairas, 1914, Nr. 8. P. 20.
- 13 Puida K. Lietuvis, 1927, Nr. 178. P. 1.
- 14 Ten pat. P. 1.
- 15 Lietuviškoji enciklopedija, t. XXXVIV. P. 205.
- 16 Vileišis J. Min. veik. P. 7.
- 17 Nuo 1907.11.01. "Vilniaus žinias" perėmė Jonas Vileišis ir gydytojas S.Matulaitis. Žr.: Lietuviškoji enciklopedija, t. XXXIV. P. 205.
- 18 Vileišis J. Min. veik. P. 10.
- 19 Ten pat. P. 11.
- 20 Pagrindinis P.Vileišio literatūrinis pseudonimas.

- 21 Šliūpas J. Lietuviškieji raštai ir raštininkai. Tilžė, 1890. P. 91.
- 22 Vėbra R. Lietuvių nacionalinis judėjimas 1865 - 1883 m. (3. Lietuvių inteligentijos kovos prieš spaudos draudimą motyvai) // LTSR MADA, 1977, 3 (60). P. 107.
- 23 Ten pat. P. 107.
- 24 Genzelis B. Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. V., 1972. P. 185.
- 25 Tumas J. Gerasis lietuvių tautos genijus // Lietuvis, 1926, Nr. 33.
- P. 4.
- 26 Lietuviškoji enciklopedija, t. XXXIV. P. 83.
- 27 Žr. Lietuvis, 1927, Nr. 178. P. 1.
- 28 Žr. Lietuvis, 1926, Nr. 33. P. 2.
- 29 Tėvynės balsas, 1922, Nr. 98. P. 1.
- 30 Tėvynės balsas, 1922, Nr. 96, 97, 98, 102, 103, 106, 115, 127.
- 31 Smetona A. Lietuvių spauda ir inž. Petras Vileišis // Vairas, 1914, Nr. 8. P. 20.
- 32 Studentas [?]. Petro Vileišio minėjimas // Lietuvis, 1926, Nr. 44. P. 4. Autorius straipsnyje referuoja A.Smetonos ir St.Kairio kalbas. Pasakytas 1926.10.30 minėjime. Cituojama mintis priklauso A.Smetonai.